

Langs de Limes Wanderweg

^ Onderweg naar wachttorens 1.

Aan de Rijn net boven Koblenz start een wandelpad dat het tracé volgt van de Duitse Limes, de Romeinse grens van Opper-Germanië en Raetia die dwars door Midden-Duitsland tot aan Regensburg aan de Donau loopt. Wij verkennen de eerste 75 kilometer van deze afwisselende route.

TEKST JOOST VERMEULEN
FOTO'S MARK RAMMERS

Een betonnen rivierpromenade, een gedateerd kuuroord en een winkelstraat die beter tijden heeft gekend. Het plaatsje Rheinbrohl, heeft op het eerste gezicht weinig te bieden. Toch heeft Rheinbrohl onder historici, Romefanaten en wandelenthousiastelingen een welhaast magische klank. Want hier op de oostoever van de Rijn, nog geen twintig kilometer ten noorden van Koblenz, begint de zogeheten Obergermanisch-Raetischer Limes, een 700 kilometer lange door de Romeinse aangelegde grensversterking

(*limes* = grens). Sinds een aantal jaren loopt er langs deze grens een schitterend langeafstandswandelpad, de Limes Wanderweg. "Dit is nummer 1/1", staat er op het informatiepaneel naast de ruim tien meter hoge houten toren die even buiten Rheinbrohl tegen de berghelling aan staat. Voordat we verder kunnen lezen begint een man met een hond die onze belangstelling voor deze toren was opgevallen te vertellen. "Het is eerste wachttorens van de eerste sectie. Het origineel stond iets zuidelijker vlak aan het water. De restanten daarvan zijn in de

^ Vergezicht vanaf de Pulverberg en wachttorens 1-54, met in de achtergrond het dorp Bendorf en de Rijn.

› Wachttorens 1.

negentiende eeuw al opgegraven toen de kademuur hier versterkt werd." Hij schudt zijn hoofd en zucht: "Ze hebben er wel werk van gemaakt, die Romeinen." Op het moment dat hij zijn geschiedenisles wil voortzetten vraagt de hond zijn aandacht. Die moet duidelijk nodig. Terwijl de hond hem wegtrekt draait de man zich nog even om. "U gaat wandelen?" Hij wijst naar onze rugzak. Na een bevestigende knik wenst hij ons een fijne wandeling. "En, o ja, ga beslist kijken in Niederbieber. *Dort is es ja so schön.*" Waarna hij verdwijnt in de bosjes.

Goede voorbereiding

Niet ver van de wachttorens vinden we het eerste teken dat we op de goede route zitten. Een zwarte gestileerde weergave van een wachttorens is op een boom geschilderd. Dit vignet zal ons de komende paar dagen – met vallen en opstaan – niet alleen door een prachtig landschap voeren, maar ook langs talloze restanten uit de Romeinse tijd: gereconstrueerde wachttorensen, resten van de grote aarden wal, soms met stukken van de palissade er nog op en de ruïnes van

grotere en kleinere forten.

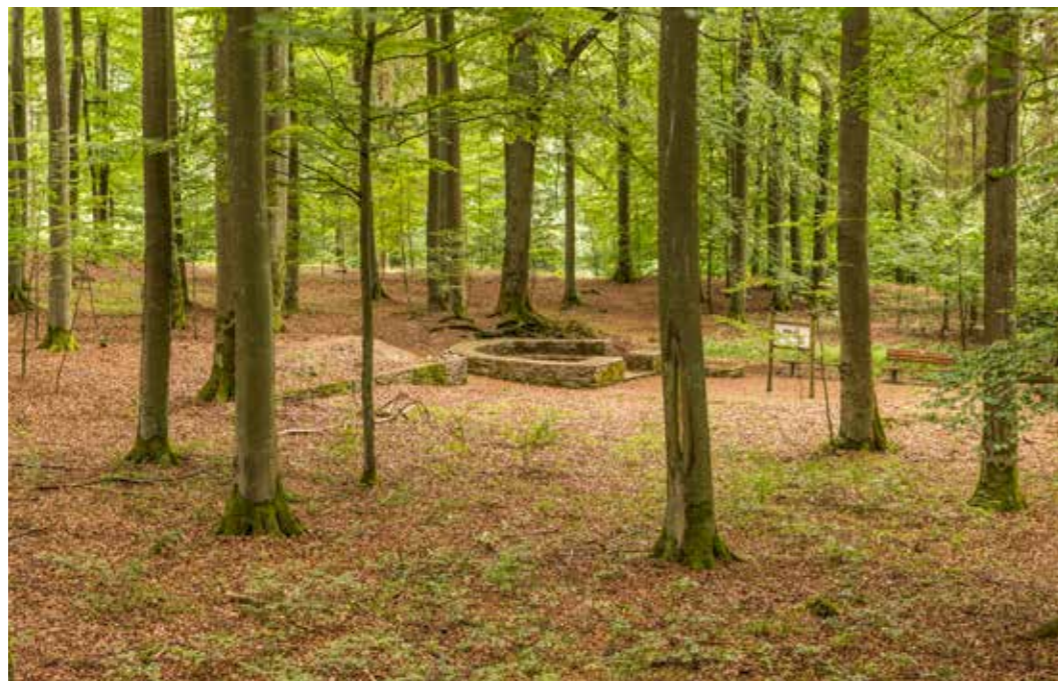
Wie zich niet van tevoren heeft ingelezen over het hoe en vooral over het waarom van al die Romeinse resten hier in de bossen van Midden-Duitsland doet er goed aan om, vooraleer aan de wandeling te beginnen, minstens een uur uit te trekken voor een bezoek aan het informatiecentrum over de Romeinen in Arienheller. Want hoewel er hier en daar langs de route infopanelen staan opgesteld, is het anders lang niet altijd direct duidelijk waar je precies naar kijkt en wat dat betekent. Het informatiecentrum vind je pal aan het begin van de route.

Een andere broodnodige voorbereiding is de aanschaf van een goede kaart. De route is in principe gemarkeerd, maar er ontbreekt hier en daar toch het een en ander. Het zwarte vignet is relatief klein en daardoor vaak lastig te ontdekken in de soms dichte vegetatie. En wij merken dat bosarbeiders geen rekening houden met aangebrachte markeringen. Vooral in de omgeving van het fort van Holzhausen, waar grote percelen naalddhout gekapt worden in verband met de oprukkende

letterzetter – een kever die vooral naaldbossen aantast en alleen bestreden kan worden door aangetaste bomen zo snel mogelijk te kappen – ontbreken daardoor de markeringen over een langere afstand. Ook het feit dat heel veel partijen betrokken zijn bij het instandhouden van de route helpt niet. De hele Obergermanisch-Raetischer Limes is weliswaar een archeologisch monument met zelfs de status van UNESCO-Werelderfgoed, maar het onderhoud en beheer is verdeeld over vier bondsstaten (Rijnland-Palts, Hessen, Baden-Württemberg en Beieren) met elk hun eigen regels. Daarnaast hebben de 95 gemeentes over wier grondgebied de Limes Wandelweg loopt soms ook nog hun eigen regels en onderhoudschema's. Voor het 75 kilometer lange deel van de Limes Wandelweg in Rijnland-Palts – het traject dat wij lopen – is er gelukkig een prima 1:25000-wandelkaart verkrijgbaar. Op die kaart staat de route goed ingetekend. Ook op internet zijn van dit stuk delen beschreven.

Palissade

Al op de eerste dag wordt na anderhalf uur lopen over een steeds stijgend pad aan de rechterzijde de verhoging zichtbaar waarop de houten staketsels ooit stonden. Hij is over een paar honderd meter goed in het landschap te volgen. Hoe een dergelijke palissade er uit moet hebben gezien wordt even later duidelijk. Ter hoogte van de plek waar ook de fundamenten van een wachttorens zijn blootgelegd is een stuk van het houten verdedigingswerk gereconstrueerd. Hier is ook goed te zien hoe het systeem van wachttorens werkte. Ze waren zo opgesteld dat men vanuit de ene toren steeds de volgende kon zien liggen. Vanaf de plek waar toren I/8 lag (de achtste toren gerekend vanaf de allereerste bij Rheinbrohl) kun je dan ook duidelijk de ongeveer 900 meter verderop gelegen reconstructie van toren I/9 zien liggen. Vanaf de houten omloop van deze toren, die op het hoogste punt in de omgeving staat, de Beulenberg, heb je een fantastisch uitzicht. Zelfs de torenflats van Koblenz kun je in de verte zien liggen en de Rijn schittert in het landschap als een smalle blauwgrijze streep. Vanaf de Beulenberg daalt de route langzaam door de dichte bossen terug naar de Rijn. Op sommige stukken moet je de paden delen met fietsers die de Limes-fietsroute volgen. Ter

▲ Kleinkastell Holzhausen ligt prachtig verborgen in de bossen van Rijnland-Palts.

hoogte van Rodenbach komt de route bij bebouwing uit. Vanaf daar loop je verder over een smalle asfaltweg richting Niederbieber. Wij kiezen ervoor het asfalt zoveel mogelijk te vermijden en lopen een stukje om over de Rheinsteig, die het Limespad in dit gebied twee keer kruist.

Mooiste overblijfselen

De man met de hond had gelijk. In een vilawijk van Niederbieber ligt namelijk een van de mooiste en leukste Romeinse overblijfselen langs onze route. De contouren van een badhuis en een tempel zijn duidelijk zichtbaar. Die hoorden bij een van de zogeheten cohortenforten. Dat waren vlak achter de feitelijke grens gelegen versterkingen waar één of soms meerdere eenheden van honderd man gelegerd waren. Van daaruit werden de wachttorens bevoorrad en konden in geval van een illegale grensoverschrijding de troepen snel naar de gewenste plek worden gedirigeerd. Verderop passeren we een heel ander soort Romeins fort. Castell Anhausen, dat in de bergen boven Oberbieber ligt, behoort tot de zogeheten kleincastella. Dat waren forten waarin één hooguit twee kleine eenheden (*maniples*) waren gelegerd. Na Anhausen loopt de route over goed begaanbare paden eerst nog wat verder omhoog om dan na enkele kilometers opnieuw aan een lange afdaling richting

Rijn te beginnen. Op dit stuk door het bos is op veel plekken de aarden wal duidelijk zichtbaar. Eerst ligt hij aan je rechterhand. Ter hoogte van de voormalige wachttorens I/46 kruis je hem en vervolgens blijft hij aan je linker zijde zo nu en dan zichtbaar. Na het dorpje Sayn, dat we na een korte, steile afdaling bereiken, begint een van de steilste passages van onze tocht. Langs de linkeroever van de Brexbach stijgen we, kruisen daarna de beek om tenslotte uit te komen op de Pulverberg. Hier staat weer een gereconstrueerde wachtoeren en ook is er vlakbij een deel van de palissade herbouwd.

Wit gesausd

Vlak bij een oude watermolen gaat de route over een snelstromende beek. Van de brug waarmee de Romeinen deze beek gepasseerd moeten hebben – hij stroomt hier zo snel dat het onwaarschijnlijk lijkt dat ze er doorheen hebben gewaad – is nooit iets teruggevonden. Dat brengt ons op een andere vraag waarop geen antwoord lijkt. Hoe hebben de Romeinen zich langs de grens verplaatst? Op een paar plekken lijkt het of er achter de wal een soort van weg gelopen heeft. Maar op de meeste plaatsen ontbreekt elk spoor daarvan. Bij het iets verderop gelegen Hilscheid valt ons nog iets op. De reconstructie van een

◀ Limespavillioen Hilscheid.

“Ze hebben er wel werk van gemaakt, die Romeinen”

wachttorens, die hier wat verloren aan de rand van een klein industrieterrein staat, ziet er heel anders uit dan de exemplaren die we eerder tegenkwamen. Ter plekke wordt het ons niet duidelijk waarom dat zo is, dus vraag ik het later aan Doctor Jost van het archeologisch museum in Koblenz. Hij was als deskundige verbonden aan het restauratieproject. “Dat de toren van Hilscheid er anders uitziet komt doordat in de loop der jaren de ideeën over hoe zo'n toren er in het echt uitzag zijn veranderd. In het verleden – de eerste reconstructies dateren al van de jaren zestig van de vorige eeuw – dacht men bijvoorbeeld dat de houten omloop veel breder was. Nu gaan we op grond van nieuw onderzoek uit van een wat smaller model. En recent onderzoek,

onder andere van opgravingen in Italië, laat zien dat dergelijke wachttorens waarschijnlijk wit gesausd waren.” Onderzoek heeft ook aangetoond dat de Limes niet in een keer is gebouwd. Eerst (rond het jaar 140) was er alleen een aarden wal. Daarlangs werden al snel daarna om de negenhonderd meter houten wachttorens gebouwd. De houten palissade kwam pas enkele decennia later. Veel van de houten torens werden nog weer vijftig jaar later vervangen door stenen exemplaren. Ook werden er toen op meerdere plekken poorten in de houten muur gemaakt. In een later stadium werd de houten muur over veel plekken vervangen door een stenen exemplaar. Interessant is ook dat in diezelfde periode (midden van de vierde

eeuw) er bij veel wachttorens extra gebouwen verschenen. Dat waren vermoedelijk stallen. En dat wijst er volgens Jost weer op dat in die periode de ruitery een belangrijke rol speelde in de verdediging van de grens dan in de periode daarvoor.

Klim- en dalwerk

Voorbij Hilscheid slingert de route zich verder langs de rand van de heuvels, met op een aantal plekken schitterende vergezichten. Na een lange wandeling, met het nodige klim- en dalwerk, volgt nog een straffe afdaling in de richting van Bad Ems, een kuuroord aan de rivier de Lahn. Hier geen vergane glorie maar prachtig onderhouden, negentiende-eeuwse architectuur en een schitterende boulevard langs de rivier. Een met natuurzuiver water gebrouwen lokaal bier op een schitterend terras aan het water... Veel beter kan het wat ons betreft niet. De route kruist de rivier en gaat aan de overkant, deels door een buitenwijk, steil omhoog naar opnieuw een fantastisch uitzichtspunt, Auf der Winterberg geheten. “Ik ben waarschijnlijk de enige privépersoon langs de Limes die een stukje van dat werelderfgoed in zijn bezit heeft”, vertelt de eigenaar van het boven op de berg gelegen hotel-restaurant. Zijn stukje werelderfgoed is een stenen wachtoeren. “Deze toren stond nog tot ongeveer halverwege over-eind toen mijn grootvader hier begin van

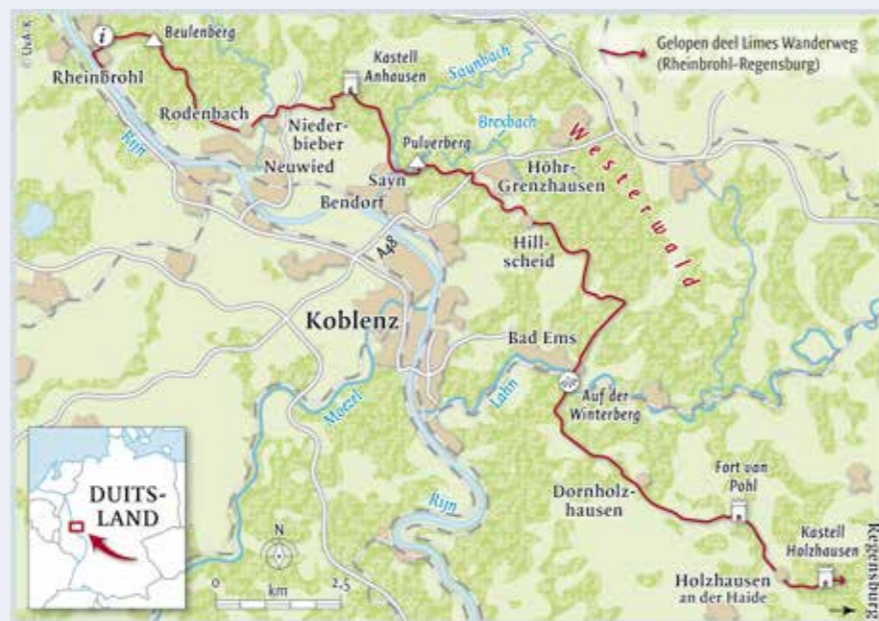
de vorige eeuw een hotel begon. Hij heeft er toen een dak op laten zetten om het te beschermen. Het bovenstuk is er pas in de jaren zeventig op gezet. Toen hebben ze er ook een houten omloop tegenaan gebouwd. Die is er twee jaar geleden afgebroken. En sindsdien ben ik bezig om het te laten repareren. Maar omdat wij nog eigenaar zijn was de boodschap dat we ook voor de kosten zouden opdraaien. Maar nu lijkt het erop dat de provincie bereid is toch een deel van de kosten te dekken. Dus wie weet kunnen we binnenkort beginnen.” Vanaf de Winterberg verandert het platteland. De dichte bossen van het Westerwald maken langzaam plaats voor meer open landschap. De aarden wal is nu nog maar sporadisch zichtbaar. Het grootste deel is hier in de loop der eeuwen verdwenen onder wei- en akkerland.

Een van de laatste en grootste Romeinse aandachtspunten vormt het fort van Pohl. Dit fort is helemaal gereconstrueerd en in het interieur is een klein informatiecentrum ingericht. Het fraaie, in een dicht dennenbos gelegen fort van Holzhausen tenslotte ligt pal op de grens van de Bundesländer Rijnland-Palts en Hessen. Wie dan nog niet genoeg heeft kan nog wel even doorwandelen. Er volgen nog ruim zeshonderd kilometers en vele tientallen Romeinse ruïnes en reconstructies voordat je uiteindelijk bij de Donau bent. Daar eindigt de Limes Wandelweg. Maar voor ons zat het er voorlopig op. ■

▲ Dit bord vertelt je dat je de originele Limes kruist.

WANDELWIJZER

Vervoer

Rheinbrohl is goed met het ov te bereiken: IC naar Monchengladbach en overstappen op de stoptrein naar Koblenz. Holzhausen an der Haide is wat lastiger te bereiken. Het dichtstbijzijnde treinstation is Dornholzhausen.

Gelopen route

Een goede etappe-indeling waarbij de wandelingen steeds tussen de 15 en 20 kilometer lang zijn is:

1. Rheinbrohl – Rodenbach/Niederbieber
2. Niederbieber/Oberbieber – Sayn/Bendorf
3. Sayn – Hillscheid/Höhr-Grenzhausen
4. Hillscheid – Bad Ems
5. Bad Ems – Dornholzhausen
6. Dornholzhausen – Holzhausen an der Haide

In alle etappeplaatsen zijn overnachtingsmogelijkheden en is er horeca. Langs de route zelf is de horeca vrijwel afwezig. Dus voldoende drinken en eten meenemen. Sommige stukken (vooral in de afdalingen) kunnen na regenval glad zijn. Goede wandelschoenen zijn een must.

Kaart

Der Limes – Rheinbrohl-Holzhausen an der Haide, Unesco Welterbe, Landesamt für Vermessung und Geobasisinformation Rheinland-Pfalz, 1:25.000.

Leestips

- *Der Limes – Grenze Roms zu den Barbaren*, Martin Kemkes et al, Jan Thorbecke Verlag, ISBN 9783799534017
- *Romeinse Limes Sporen in Rijnland-Palts* (Archeologie Magazine 2020, nr 6). Artikel over de geschiedenis van de Limes in Rijnland-Palts.
- *Limesweg – Von Eining an der Donau nach Rheinbrohl am Rhein*, Thorsten Lensing, Rother Verlag, ISBN 9783763344321. Wandelgidsje voor alle etappes, met kaartjes.

Meer weten?

- www.limesstrasse.de – officiële website, met veel downloads
- www.limeswanderweg.info – persoonlijke website met tal van nuttige links.

Dit verhaal is mede mogelijk gemaakt door een bijdrage uit het Matchingfonds

Sächsische Weinwanderweg

▲ Even lunchen met uitzicht op de wijnranken van wijndomein Klaus Zimmerling.

Zigzaggen naar een glaasje godendrank

Duitsland kent veel wijngebieden. Een van de minst bekende en kleinste daarvan ligt in het Dresdner Umland. Het bijzondere klimaat, een combinatie van genoeg neerslag en veel zonne-uren, zorgt voor wijnen van hoge kwaliteit. En precies door dit gebied slingert een heerlijke wandelroute van net geen 90 kilometer die compleet in het teken van de wijn staat.

TEKST JUDITH VAN BILSEN
FOTO'S TWAN BAKKER

De Saksische wijnwandelroute loopt van Pirna, een klein dorp aan de Elbe, naar de stad Dresden, om vanuit daar de Elbe te volgen tot in de porseleinstad Meissen en te eindigen in Diesbar-Seußlitz. Er wordt geadviseerd om deze route in zes etappes te wandelen. Dat doet de ervaren wandelaar de wenkbrouwen optrekken, want gemiddeld vijftien tot achttien kilometer per dag over een traject dat als 'licht' wordt aangeduid, klinkt niet echt indrukwekkend. Al snel kom ik erachter waarom voor deze verdeling is gekozen. Wandelconditie is hier namelijk van ondergeschikt belang. De vele wijngoeden en andere interessante bezienswaardigheden onderweg strijden om de aandacht en tijd van de wandelaar. Terecht, want het ene plekje is nog idyllischer dan het andere. En al die lekkere wijntjes, die moeten natuurlijk ook geproefd worden!